

QÖNÇƏ RZAYEVA
Lənkəran Dövlət Universitetinin
magistranı
E-mail: turalrz@mail.ru

QARABAĞ XANLIĞININ TARIXŞÜNASLIĞINDAN

Açar sözlər : Xanlıq, erməni, vilayət, mülüklik, tarixçi

Ключевые слова: ханство, армянин, владика, историк

Key words : khaqanate, armenian, district , historian

Azərbaycan dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra dövlətçiliyimizi möhkəmləndirmək, müstəqilliyimizi əbədi etmək üçün dövlətçilik tarixini, ənənələrini öyrənilməsinə böyük ehtiyac duyulurdu. Azərbaycan dövlətçilik tarixində xanlıqlar dövrü xüsusi yer tutur.

Azərbaycan xanlıqları içərisində Qarabağ xanlığı maddi və insan ehtiyatlarına, iqtisadi və hərbi qüdrətinə görə xüsusi yer tutur. Qarabağ xanlığının tarixini ayrıca və dərinlən tədqiq edilməsi bədnam qonşularımız olan ermənilərin Qarabağın tarixini saxtalaşdırmaq cəhdlərini boş çıxarmaq, Qarabağ ərazisinin əzəldən Azərbaycan torpağı olduğunu sübut etmək üçün çox əhəmiyyətli idi. "Problemin tarixşünaslığından bəhs edərkən əsas mənbə kimi tarixşünaslığa "Qarabağnamələr" adı ilə daxil olmuş, orta əsrlərin salnamə tərzində yazılmış əsərləri göstərmək lazımdı. Bunlardan ilk yazılanı və həm də ən əhəmiyyətli Mirzə Adıgözəl bəyin "Qarabağnamə"sidir. Mirzə Adıgözəl bəy bu əsəri Qarabağ əyalətinin hakimi podpolkovnik M.P.Kolubiyakinin tapşırığı ilə 1845-ci ildə Azərbaycan dilində yazmışdı. Yəqin ki, yaşının çoxluğuna görə qələmi əlinə almaq onun üçün çətin olmuş, buna görə də Salari təxəllüsü, Mirzə Hüseyn Məmədəğa adlı birisi onun dediklərini qələmə almışdı. "(1, 1, səh.13-14) "M. Adıgözəl bəyin əsərində Qarabağın 1736-cı ildən 1828-ci ilə qədərki siyasi tarixi əks olunub." (2, 2,səh.115) Müəllifin uzun müddət çar Rusiyasının dövlət xidmətində olması, hadisələrin obyektiv şəkildə işıqlandırılmasına, xarakterinə təsir göstərmişdi. Əsərin XVIII əsr hadisələrini əks edilən hissəsi daha çox hekayə səciyyəsi daşıyır, əsasən yaşlı adamların verdiyi məlumatlar əsasında qeydə alınmışdır. Onun müasiri olduğu XIX əsrə aid olan hadisələrin təsviri isə ilk mənbə-sənəd səciyyəsi daşıyır. Ə.Hüseynzadəyə görə, "Azərbaycan tarixçilərindən son Rusiya-İran (1826-1828) müharibəsinə dair əsər yazmaq təşəbbüsü M. Adıgözəl bəyə aiddir." (3, 3,səh.108) Lakin əsərdə müharibənin baş vermə səbəbləri göstərilməmişdir. Müəllif əsərində siyasi hadisələrin şərhilə bağlı hər mahalın təbii sərvətləri, əhalinin ödədiyi vergi və mükəlləfiyyətlər, xan idarəçiliyi haqqında qiymətli məlumatlar verir. "Əsər 1950-ci ildə çap olunub." (4, 4,səh.150) "Z.B.H.Leviatov səhv olaraq M.Adıgözəl bəyin M.Camalədan köçürdüyünü bildirir" (5, 5,səh.104), halbuki müəllif əsəri ondan 2 il əvvəl yazmışdı.

"Qarabağ xanlığının tarixinə dair ikinci əsərin müəllifi Mirzə Camal Cavanşirədir. Mirzə Camal Qafqaz canişini M.S.Voronsovun tapşırığı ilə "Tarixə Qarabağ" ("Qarabağ tarixi ") əsərini fars dilində yazmışdı." (6, 4 ,səh.132) Əsər Qarabağın coğrafi vəziyyətinin təsviri ilə başlayır. Sonra əsərdə Qarabağ xanlarının şəcərəsi verilmiş, daha sonra xanlığın 1813-cü ilə kimi tarixini əks etdirilmişdir. Müəllif həm xanlıq, həm də Rusiya idarəçiliyi dövründə idarəçilikdə iştirak etdiyi üçün özünün müşahidələri əsasında verdiyi məlumatlar çox qiymətli idi. "Bu salnamənin ixtisarla tərcüməsi 1855-ci ildə A.Berje tərəfindən "Qafqaz" qəzetində, onun rus və Azərbaycan dillərində, tam mətni isə 1959-cü ildə Bakıda nəşr olunmuşdur." (7,4,səh.150)

Qarabağ tarixinə aid yazılmış mühüm əsərlərdən biri də Əhməd bəy Cavanşirin 1883-cü ildə yazdığı və ilk dəfə " Qafqaz " qəzetinin 1884-cü ildəki saylarında nəşr olunmuş "Qarabağ xanlığının siyasi vəziyyətinə dair" əsəridir. Əsər 1747-ci ildən 1805-ci ilə kimi olan dövrü əhatə edir. Müəllifin

əsəri kompilyativ xarakter daşıyır. Əsərin yazılmasında istifadə olunan mənbələr Mirzə Camal, Mirzə Adıgözəl bəyin və Mir Mehdi Xəzaninin kitabları, müxtəlif tayfa və qəbilələr haqqında rəvayətlər, habelə N.Dubrovinin “Zaqafqaziya 1803-cü ildən 1806-cı ildə qədər” adlı əsəri olmuşdu. “Əhməd bəyin özündən əvvəlki müəlliflərdən üstünlüyü rus tarixçilərinin əsərlərindən istifadə etməsidir.” (8, 1 ,səh.15) Əhməd bəy əsərdə Qarabağ xanlığının tarixini zadəgan –mülkədar sinfinin mənafeyi mövqeyindən qiymətləndirdiyi üçün bütün diqqətini Pənah xanın nəslinin tarixi fəaliyyətinə cəmləmişdi. İki çap vərəqindən də az olan bu əsər beş hissəyə bölünüb. Əsərin son hissəsində müəllif bu dövrdə xanlıqda yaranmış vəziyyət nəticəsində Şuşada xanın qocalığından istifadə edən əyanların bütün idarə işlərini öz əllərinə alaraq iki düşmən dəstəyə bölündüyündən bəhs edir. Əsər 1805-ci il Rusiya ilə Qarabağ xanlığı arasında bağlanmış Kürəkçay müqaviləsi ilə bitir. Əsərdə yenilik ulu babası Mehrəli bəy və babası Məhəmməd bəyə aiddir. Müəllif iddia edir ki, Mehrəli bəy Kərim xan Zənd tərəfindən xüsusi fərmanla Qarabağa hakim təyin olunur. Lakin bütün tarixçilər fərmanla İbrahim Xəlil ağanın hakim təyin edilməsini qeyd edir. O eyni zamanda İbrahim Xəlil xana qarşı mübarizədə Qarabağ xanlarının düşmənlərinə yardım edən babası Məhəmməd bəyi müdafiə edib ona bəraət qazandırır.

Qarabağ tarixini öyrənmək baxımından əsas mənbələrindən biri də Mirzə Yusif Qarabağının “Tarixi-Safi” əsəridir. Müəllif əsəri knyaz Qriqori Orbeltaninin tapşırığı ilə fars dilində yazmış, 1855-ci ildə bitirmişdir və indiyə qədər əsərin yalnız bir nüsxəsi bizə məlumdur. Əsər kompilyativ səciyyə daşıyır və Qarabağ xanlığının yaranmasından süqutunadək olan dövrü əhatə edir. Əsərdə yalnız xristian mülklərinin hüduqları barədə verilən məlumat öz orijinallığı ilə diqqəti cəlb edir.

“Azərbaycan dilində yazılmış əsərin müəllifi Mir Mehdi Xəzanidi. M.M.Xəzaninin taixi ilə bizi tanış edən Həsən İmanovdur. O, Azərbaycan tarixşünaslığına həsr edilmiş bir məqaləsində Xəzaninin öz əsərini Mirzə Camaldan və Mirzə Adıgözəlbəyin Qarabağnamələrindən köçürüb yazdığını irəli sürür, ona görə də haqsız olaraq bu əsərin əhəmiyyətsiz olduğunu qeyd edir.” (9, 7, səh.161) ” Müəllifin əsərindən bir mənbə kimi istifadə edən ilk tədqiqatçı V.N.Leviatovdur.”(10, 8, səh.8) Bu əsər 1991 –ci ildə “Qarabağnamə”lərin II kitabına daxil edilib nəşr olunmuşdu. Əsər kompilyativ səciyyə daşıyır, xanlığın yaranmasından 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsinədək olan hadisələri əks etdirir. ”Kitabi-tarixi-Qarabağ” əsərinin Qarabağın tarixi coğrafiyasına həsr olunan hissəsi daha empirik səciyyə daşıyır.

XIX əsrdə Qarabağ xanlığının tarixinə həsr olunmuş əsərlərindən biri də Mirzə Rəhim Fənanın “Tarixi-Cədidi-Qarabağ” əsəridir. Bu əsərdən yalnız bəzi hissələr mühafizə edilmişdir. Əsərdə Qarabağ xanlığının sərhədlərinin nisbətən dəqiq təsvir olunması, Şuşa şəhərinin tikilişi prosesi, Şuşa şəhərinin tikilişi prosesinin ardıcıl təsvir olunması diqqəti cəlb edir.

XIX əsrin sonlarına yaxın Baharlı soyadlı bir şəxs “Əhvalatı Qarabağ” əsərini yazmışdı. Əsər 1888-ci ildə sadəcə Azərbaycan türkcəsində yazılmışdı. Müəllif əsəri kiminsə sifarişi ilə yazdığını və 12 fəsildən ibarət olduğunu yazır. Ancaq sifarişçinin adını yazmır və bizə gəlib çatan nüsxə 3 fəsildən ibarətdir. Kompilyativ xarakter daşıyan və xeyli dərəcədə folklor nümunələri əsasında yazılan bu əsərdə Qarabağ xanlığının siyasi tarixi systemsiz və bir sıra hallarda yanlış təsvir edilmişdir. Lakin əsərdə Qarabağ xanlığının memarlıq abidələri, tarixi şəxsiyyətləri adət ənənələri , etnoqrafik xüsusiyyətləri haqqında verdiyi məlumatlar əhəmiyyətlidir.

Digər bir əsər isə Rzaqulu bəy Cavanşirin Mirzə Camalın “Qarabağnamə”sini xülasə etmiş və bəzi əlavələr etmiş ”Pənah xan və İbrahimxəlil xanın Qarabağda hakimiyyətləri və o zamanın hadisələri” adlı əsəridir. A.Bakıxanovun 1841-ci ildə yazılmış “Gülüstanı-İrəm” əsərinin V fəslində Azərbaycan xanlıqları, o cümlədən Qarabağ xanlığı haqda məlumat verilir. (11,9, səh.3)

Leviatovun 1948- ci ildə nəşr olunmuş “XVIII əsr Azərbaycan tarixindən oçerklər” adlı əsərində ümumi kontekstdə Qarabağ xanlığına da müəyyən yer verilmişdi.

Y.Ağamalıının 2002-ci ildə nəşr edildiyi kitabında Qarabağ xanlığının geniş də olmasa digər xanlıqlar və dövlətlərlə münasibətlərini əks etdirilmişdir.

2004-cü ildə çap olunmuş ”Qarabağ” adlı kitabda vilayətin tarixi qədim dövrlərdən indiyə kimi ayrı-ayrı müəlliflər tərəfindən yığcam şəkildə əks olunmuşdur.

Y.Mahmudov və K.Şükürovun “Qarabağ” kitabında da xanlıq dövrünə toxunulmuşdur.

2007-ci ildə Yunus Hüseynovun “Qarabağnamələr” Azərbaycan tarixini öyrənmək üçün bir mənbə kimi” kitabı çapdan çıxıb. Müəllif əsərdə xanlığın sosial-iqtisadi, siyasi tarixini tədqiq etməyə çalışmış və qismən buna nail olmuşdur. Bu əsərlə eyni vaxtda F.Abbasovun rus dilində “Qarabağ xanlığı” adlı kitabı nəşr olunmuşdur. Əsərdə düzgün olaraq Qarabağın əzəldən Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olduğu göstərilmişdir. Kitab 4 fəsildən ibarətdir. Müəllif əsərdə “Qarabağ xanlığının tarixini 5 mərhələyə bölür.” (12,10,səh.244) 2010-ci ildə professor Tofiq Mustafazadənin “Qarabağ xanlığı” adlı kitabı çap olunub. Əsərin yazılmasında Rusiyanın arxiv materiallarından da istifadə edilərək ilk dəfə xanlığın tarixi kompleks şəkildə araşdırılmış və 4 böyük dövrə bölünmüşdür.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Tofiq Mustafazadə “Qarabağ xanlığı” Bakı, 2010
2. Azərbaycan tarixi. S.S.Əliyarlının redaktəsi illə, Bakı, 1996
3. Azərbaycan tarixi. Z.M.Bünyadov və Y.B.Yusifov redaktəsi illə, Bakı, 1994
4. Əli Hüseynzadə “XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan tarixşünaslığı” Bakı, 1967
5. Azərbaycan tarixi, yeddi cildə IV cild Bakı, 2007
6. “Qarabağnamələr” birinci kitab Bakı, 1989
- 7 Г.Иманов.Вопросы историографии Азербайджана «Наука в АССР за 15 лет» Баку, 1936
8. В.Н.Левиатов.Очерки из истории Азербайджана в XVIII веке , Баку, 1948
- 9 “Qarabağnamələr” ikinci kitab Bakı, 1991
10. Фахри Аббасов « Гарабагское ханство» Баку, 2007

ГОНЧА РЗАЙЕВА
Магистрант Ленкоранского
Государственного Университета,
E-mail: turalrz@mail.ru

ИЗ ИСТОРИИ КАРАБАХСКОГО ХАНСТВА

В богатой пяти тысячелетней истории азербайджанской государственной традиции особое место занимает период ханств. Среди азербайджанских ханств по масштабу территории, по плотности населения и военной мощи Гарабагское ханство имело свои отличительные позиции. Гарабакское ханство, возникшее в середине XVIII века и ликвидированное Россией в 1822 г., оставило глубокий след в истории Азербайджана. Значение Гарабагское ханство в истории азербайджанской государственности заключается прежде всего в том, что оно в течение многих лет продолжала развивать традиции этого государственного образования, принимало активное участие в защите азербайджанских земель от внешних посягательств, смогла найти в себе силы, дать достойный отпор попыткам создать христианское государство на его территории и препятствовало ликвидации здесь азербайджанского этноса со стороны царской России. Изучение истории этого ханства важна вследствие межгосударственные и этнические коллизии и конфликты на постсоветском пространстве, в том числе на Южном Кавказе, наложили свой отпечаток не только на прошлое стран этого субрегиона.

GONCHA RZAYEVA
Magister of Lankaran
State University
E-mail: turalrz@mail.ru

FROM HISTORIOGRAFY OF GARABAKH KHAGANATE

In the rich of five thousand-year Azerbaijan state tradition history the special place occupies the period of khanate. Among Azerbaijan state khanates on scale of territory, density of population and military power Garabakh khanate had the distinctive positions. Garabakh khanate, arisen in the middle of XVIII century and liquidated by Russia in 1822, left a deep trace in history of Azerbaijan. Value Garabakh khanate consists in history of the Azerbaijan statehood first of all that it for many years continued to develop traditions of this state formation, accepted active participation in protection of the Azerbaijan grounds from external encroachments, could find in itself forces, give worth repulse to attempts to create the Christian state on its territory and interfered with liquidation here the Azerbaijan ethnos from imperial Russia. Research into the history Garabakh khanate is topical today, for inter-state and inter-ethnic conflicts in Transcaucasia left their imprint on the past history of the sub-region.

Rəyçilər: t.e.d. Ə.A. Baxşıyev, t.e.d. A.C. İsgəndərov

Lənkaran Dövlət Universiteti «Tarix və fəlsəfə» kafedrasının 8 sentyabr 2010-cu il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür. (protokol №5)